

ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: НОТАТКИ АНТРОПОЛОГА*

Сергій СЕГЕДА

Геніальний син українського народу Тарас Шевченко за життя зазнав не лише поруги й жорстоких випробувань, а й великої слави та шани. Природно, що він, як і кожна непересічна особистість, постійно привертав до себе увагу сучасників. Чимало з них залишило спогади, де йдеться не лише про творчість, характер і уподобання Великого Кобзаря, а й його зовнішній вигляд. Цю інформацію доповнюють автопортрети різних періодів та світліни, що відносяться до останніх років життя славетного поета і художника.

Зовнішність Тараса Шевченка, як і кожної людини, змінювалась упродовж життя залежно від віку, морального самопочуття й стану здоров'я. Динаміка цих змін простежується на підставі комплексного аналізу різних за характером джерел.

Найраніший із відомих нам автопортретів Т. Шевченка датується початком 1840 року. Минав другий рік після головної події в житті Тараса — звільнення від кріпацтва. “Так, от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь, нікого не боюсь, окреме Бога — велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить,” — писав Тарас в листі до брата Микити за кілька місяців до створення автопортрета¹. Зовсім недавно молодий художник і автор поезій, збірка яких через кілька місяців вперше побачить світ, тяжко нездужав. Однак п'янке відчуття свободи, яке не полишало Тараса, пересилило недугу, позначившись на його емоційному стані: з автопортрета, написаного олійними фарбами, до глядача обернене привабливе обличчя молодої людини з опуклим чолом, чітко окресленим носом, спинка якого має пряму форму, трохи загостреними вилицями і глибоко запалими після хвороби очима, що випромінювали нестримну жагу життя і натхнення (див. ілюстрації на кольоровій вклейці).

* Стаття написана для Шевченківської енциклопедії, що готується до друку в Інституті літератури НАН України ім. Т. Шевченка. Щиро дякую старшій науковій співробітниці відділу шевченкознавства цього Інституту п. Роксані Харчук за допомогу в підборі матеріалу і дружні поради.

Промайнуло трохи більше п'яти років, і в Т. Шевченка відчутно порідішало волосся, контур обличчя значно покруглішав, з'явилися бакенбарди. Це добре видно на автопортреті, виконаному олівцем в серпні 1845 року в с. Потоки на Київщині під час другого після звільнення з кріпацтва приїзду Кобзаря в Україну. В цей час колишній кріпак, перед яким уже відчинялись двері садиб найсановніших вельмож, був широко відомий і в Петербурзі, і в себе на батьківщині. За якихось кілька місяців потому він напише в Переяславі “Кавказ”, “І мертвим, і живим...”, “Холодний Яр”, “Заповіт” та інші поеми і вірші, де пролунав неприхований заклик до боротьби з ненависним ладом, соціальною несправедливістю і національним гнітом. Волею, енергією, непохитною рішучістю людини, що впевнена в своїй силі і правоті, віє від цього автопортрета².

Цей художньо-документальний твір зрілого Т. Шевченка можна доповнити словесним описом його зовнішності, який містять записки офіцера-петрашівця М. Момбелі від травня 1847 року, коли поет-художник був заарештований і ув'язнений в казематі III жандармського відділення: “Років зо два тому я зустрів Шевченка у Гребінки. Шевченко завжди виявляв сильну прихильність до своєї батьківщини — Малоросії. Все малоросійське його веселило і викликало захват. Мотив чи пісня малоросійська викликали сльозу на очах патріота.

Він середній на зріст, широкоплечий і взагалі міцної, сильної статури, в талії широкий через особливу будову кісток, але аж ніяк не товстий; обличчя кругле, борода і вуса завжди поголені, а бакенбарди облямовують усе обличчя, волосся підстрижене по-козацькому, але зачесане назад: він не чорнявий і не білявий, але ближче до чорнявого — не лише волоссям, а й кольором червонястої шкіри; риси обличчя звичайні; міміка і загальний вираз фізіономії виявляли відвагу, невеликі очі блищали енергією. Йому зараз років десь із сорок чи тридцять п'ять, але скоріше тридцять п'ять”³.

Про міцну статуру Т. Шевченка згадується й у доповіді начальника III жандармського

відділення графа О. Орлова царю Миколі I навесні 1847 року у справі Кирило-Меродіївського товариства: "Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений как одаренного крепким телосложением определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений"⁴. Саме на полях цього документа Микола II власноручно поставив олівцем свою резолюцію: "Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать"⁵.

У кінці червня 1847 року Т. Шевченка після короткої позасудової розправи й подоланого за вісім діб арештантського шляху з Петербурга до Оренбурга було зараховано рядовим залого Орської фортеці. Жорстокість вироку, заборона займатись улюбленою справою, немилосердна і безтямна солдатська муштра, принизливий стан людини, позбавленої щонайменших прав і тяжкі кліматичні умови спричинились до того, що в перші місяці заслання моральний і фізичний стан Великого Кобзаря різко погіршився. Він писав до М. Лазаревського 20 грудня 1847 року: "Опріче то-

Т. Шевченко. Автопортрет. 1843. Папір, туш-перо

го, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилося, мов люта гадина, опріч всіх лих, що душу катують, — Бог покарав мене ще й тілесним недугом, занедужав я спершу ревматизмом, тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я прозябав собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині, так бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувати заказано) свого недуга (углем у комині), то і положили за благо перевести мене в казарми. До люльок, смороду і зику став я потрохи привикать, а тут спіткала мене цинга

лютая, і тепер мов Іов на гнощі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті"⁶. Моральні й фізичні страждання, які випали на долю засланого поета-художника, невдовзі позначились на його зовнішності. Це добре видно на автопортреті, виконаному олівцем, де Т. Шевченко намалював себе в солдатському мундирі і кашкеті-безкозирці. Рисунок був надісланий з листом А. Лизогубові 11 грудня 1847 року. У листі-відповіді від 7 січня 1848 року той зауважує: "Превеликая Вам дяка і за лист і за Вас, тільки важко на Вас дивитись". Ці рядки з листа А. Лизогуба можна зрозуміти: лише 8 місяців

тому він приймав у своїй господі в Седневі на Чернігівщині молодого, здорового, енергійного чоловіка, який за короткий проміжок часу перетворився на вусатого дядька, що вже помітно лисіє, з виснаженим недугою обличчям⁷.

Ще руйнівніше позначились на здоров'ї та зовнішності Т. Шевченка роки, проведені в Новопетровському форті. Сюди він потрапив у жовтні 1850 року після нового арешту, гауптвахти, слідства і особистого розпорядження царя Миколи I перевести його в інший батальйон,

виявивши і покаравши осіб, котрі допустили, щоб рядовий Т. Шевченко листувався, писав і малював⁸. Це військове укріплення збудували за розпорядженням царського уряду "для умиротворення киргизів" (тобто казахів) в пустельній місцевості півострова Мангишлак, де клімат був вкрай несприятливий для здоров'я. Описуючи умови, в яких довелося відбувати покарання Т. Шевченкові, Родзевич підкреслював, що там постійно дме північний вітер, який "подразнює і призводить до хворобливості всю нервову систему", влітку "напівтропічна спека часто викликає стан, який межує з бо-

жевіллям”, а взимку холоднеча в непристосованому житлі наражає організм на всілякі застудні захворювання”⁹. Вже в перші роки перебування в Новопетровському форті Т. Шевченко дуже постарів, на голові значно поменшало волосся. В листі С. Гулаку-Артемівському від 15 червня 1853 року він гірко нарікає на те, що “старіється і постійно хворіє”, “посивів, оголомозів”¹⁰. Про це ж йдеться й у листі до А. Козачковського від 30 червня 1856 року, в якому Т. Шевченко повідомляє про смерть трирічного сина коменданта Новопетровського укріплення І. Ускова, з родиною котрого у нього склалися приязні стосунки: “Я полюбил это прекрасное дитя, а оно, бедное, так привязалось ко мне, что, бывало, и во сне звало к себе лысого дядю”. І далі поет-художник ніби мимохідь зауважує: “Я теперь совершенно лысый и сивый...”¹¹

Цікаві, а головне — вірогідні, дані про його зовнішність у цей період містить “Формулярний список про службу лінійного Оренбурзького батальйону № 1-го рядового Тараса Шевченка”, який був надісланий І. Ускову батальйонним командиром з Уральська в листі від 24 лютого 1854 року: “Рядовой Тарас Григорьев сын Шевченко, православного исповедания. От роду 39 лет. Росту 2 аршина 5 вершков. Лицом чист, волосы на голове и бровях темно-русые, глаза темно-серые, нос обыкновенный”¹². За підрахунками львівського лікаря й антрополога І. Раковського, 2 аршина і 5 вершків дорівнює 1644,6 мм¹³.

Наприкінці літа 1857 року Т. Шевченка звільнили від солдатчини. Однак шлях на волю був ще тривалим: цар Олександр II, послаючись на образу його матері в поемі “Сон”, не відразу погодився надати дозвіл недавньому солдаткові, за якого заступались впливові сатовники, на в'їзд до Москви і Петербурга. Очікуючи розв'язання цього питання, поет-художник майже півроку прожив у Нижньому Новгороді. Тут він певний час квартирував у чиновника з особливих доручень К. Шрейдерса, який залишив спогади про нього, записані А. Дем'яновим. Ось як К. Шрейдерс описав зовнішність Т. Шевченка: “він середній на зріст, років 40–44; на його обличчі лежала печать глибокого страждання; великі сірі очі світилися незвичайною добрiстю; темно-русяве рідке волосся зачесане на один бік; довгі, ве-

ликі вуса своєрідно опущені донизу”¹⁴. Згодом поет-художник відпустив бороду, про що йдеться в його листі до І. Ускова від 12 листопада 1857 року: “до того ж запустив бороду, справжнє помело”¹⁵. Це видно на двох автопортретах, намальованих олівцем. Один із них він подарував своєму давньому другові славетному актору М. Щепкіну, який прибув до Нижнього Новгорода в кінці грудня 1857 року для зустрічі з Т. Шевченком. Згаданий автопортрет ще несе на собі сліди недавніх страждань, про що свідчить трохи схилена голова, запалі щоки, скорботні очі змученої людини, нижня частина обличчя котрої заросла густою бородою¹⁶.

На третій день після повернення до Петербурга у березні 1858 року Т. Шевченко навідався до І. Мокрицького — управителя канцелярії обер-поліцмейстера. Як записав Кобзар в своєму щоденнику (29 березня 1958), цей чиновник — виходець із України, — “принял меня полуофициально, полуфамильярно... В заключение он посоветовал сбрить бороду, чтобы не произвести неприятного впечатления на его патрона графа Шувалова, к которому я должен явиться как к главному моему надзирателю”¹⁷. Невдовзі Т. Шевченко таки зголив бороду, зафіксувавши її на фотографії, де він зображений у шапці й кожусі. Згодом він ще не раз відвідував майстерні кращих петербурзьких фотографів — О. Шпаковського, К. Нагорецького, Г. Денъера, М. Досса, завдяки чому до наших днів дійшло чимало світлин і створених на їхній основі офортних і живописних автопортретів митця. На всіх без винятку світлинах і автопортретах останніх років життя він зображений без бороди, з густими обвислими вусами, облісілою головою і уважним зосередженим поглядом. Одна з найбільш вдалих світлин, зроблена М. Доссом, датується січнем 1860 року¹⁸.

Доволі розлогий словесний портрет Т. Шевченка цього періоду залишив російський письменник І. Тургенев, котрий вперше зустрівся з ним узимку 1859 року: “широкоплечий, присадкуватий, кремезний, Шевченко являв собою образ козака, з помітними ознаками солдатської виправки і ломки. Голова довгаста, майже лиса, високий зморшкуватий лоб, широкий так званий “качиний” ніс, густі вуса, що закривали губи; невеликі сірі очі, погляд

яких здебільшого похмурий і недовірливий, часом набирав виразу лагідного, майже ніжнього, і супроводжувався хорошою, доброю усмішкою; голос трохи хрипкий, вимова чисто російська, рухи спокійні, хода поважна, постать трохи незграбна і мало елегантна. Ось такими рисами врізалася мені в пам'ять ця видатна людина”¹⁹.

Ще один словесний портрет Т. Шевченка належить Ликері Яковлеві (Полусмак), з якою він мав узяти шлюб у 1860 році: “Був він (Шевченко) собі середнього зросту — такий мужественний, здоровий чоловік, чорні вуса... Очі мав сиві, а вуса чорні, ніс тупий був, широкий”²⁰.

Незабаром після трагічного для Т. Шевченка розриву з Ликерою у вересні 1860 року митець, здоров'я якого було безнадійно підірване десятилітнім засланням, згубним петербурзьким кліматом і проживанням в непристосованому приміщенні, занедужав. Із січня 1861 року він майже не покидав своєї холодної та сирої оселі — майстерні-келії в будинку Академії мистецтв, де й створив свій останній автопортрет. За висновками фахівців, це зображення вдало відбиває тогочасний емоційний і фізичний стан людини, яка вже відчуває наближення свого кінця.

Після смерті Т. Шевченка в Академії мистецтв у Петербурзі було виготовлено кілька посмертних масок його обличчя, одну з яких члени київської Старої Громади передали на зберігання Науковому товариству ім. Шевченка у Львові (НТШ). Згодом І. Раковський, який на початку ХХ ст. засвоїв під керівництвом Ф. Вовка методику антропологічних досліджень, провів на посмертній масці поета-художника антропометричні виміри. На їх підставі він визначив точні величини основних розмірів (діаметрів) голови й обличчя Т. Шевченка, а саме: найбільша ширина, або поперечний діаметр голови — 165 мм; найбільша висота голови —

131 мм; найменша ширина чола — 130 мм; довжина носа — 52 мм; ширина носа — 40 мм; довжина губів — 52 мм; ширина губів — 6 мм тощо. Ґрунтуючись на вивченні світлин, де Т. Шевченко сфотографований збоку або з нахиленою головою, І. Раковський висловив припущення, що поздовжній діаметр його голови дорівнював приблизно 192 мм. За підсумками цих антропометричних спостережень львівський вчений вирахував основні індекси, які вказують на співвідношення окремих краніологічних (від лат. “краніон” — череп і “логос” — наука) ознак і використовуються в антропології для визначення форми голови і

обличчя, а саме: головний — 86; висотний — 68; загальний лицевий — 108; носовий — 76,5 та деякі інші. За цими даними, Т. Шевченкові була властива яскраво виражена брахікефалія (від грец. “брахікос” — короткий, та “кефале” — голова), або круглоголовість, середня висота обличчя, середня довжина носа, який І. Раковський назвав “легко кирпатим”²¹.

Аналіз наведених джерел свідчить про те, що Т. Шевченко був кремезною людиною середнього зросту з округлою формою голови; мав високе випукле чоло, досить широке у верхній

частині, але звужене долу обличчя із чітко окресленими вилицями; середній за висотою і шириною ніс із прямою спинкою і дещо розширеним і піднятим вгору кінчиком; темнорусяве волосся, густі брови, вуса (інколи носив і бороду), глибокі, широко відкриті очі. Це — ознаки, притаманні носіям європеїдних рис.

Колір очей викликає певні питання. Скажімо, П. Селецький, який бачив Т. Шевченка наприкінці 1843 чи на початку 1844 року в садибі Репніних в Яготині, писав про те, що його очі були карими²². Л. Пантелеєв в своїх спогадах називає їх “дивовижно оксамитовими, глибокими-глибокими темнокарими...”²³

Т. Шевченко. Автопортрет. 1860. Папір, офорт

Таке ж враження виникає і при ознайомленні з першим автопортретом Т. Шевченка. Водночас у більшості мемуарів йдеться про сірі, світлі, ба навіть голубі очі. М. Мікешин згадував, що під час однієї зустрічі з Т. Шевченком у Петербурзі наприкінці п'ятдесятих років той "нервово ходив взад і вперед, понуро водячи з-під густих брів своїми ясними очима"²⁴. За словами О. Кониського, очі в поета-художника були "ясно-блакитними"²⁵; І. Тургенева — "сірими"²⁶; Л. Яковлевої — "сивими"²⁷. А головне — у цитованому вже "Формулярному списку..." зафіксовано темносірий колір очей Т. Шевченка-рядового²⁸. Останнє свідчення особливо цінне, оскільки належить людині, яка володіла певними навиками у фіксуванні зовнішності новобранців.

Згадані розбіжності можна пояснити кількома чинниками, а саме: певною суб'єктивністю візуального сприйняття кольору очей; змішаним забарвленням райдужини очей Т. Шевченка, де поєднувались карі та сірі відтінки, а головне — віковими змінами, властивими багатьом людям. Так, згідно з антропологічними спостереженнями, з роками в поверхневих шарах райдужини часто зменшується кількість пігменту — меланіну*, очі світлішають ("вицвітають"), внаслідок чого відсоток темнооких серед осіб старшого віку знижується²⁹. Очевидно, в кольорі очей юного і молодого Т. Шевченка переважав яснокарий відтінок, який згодом поступився сірому. Окрім вікових змін, цьому могла сприяти підвищена сонячна інсоляція (випромінювання) в "рудих, рудих, аж червоних" степах Казахстану, де поет-художник провів довгих десять невольницьких літ.

Загалом фізичні риси Великого Кобзаря, за деякими винятками, відповідають антропологічним характеристикам "пересічного" жителя сільської місцевості Середньої Наддніпряни, тобто центральної та південної

* Колір очей людини залежить від кількості і розташування меланіну в різних шарах судинної оболонки — райдужини. Якщо в поверхневих шарах меланіну немає — райдужина має сіро-блакитні, якщо його там багато — карі відтінки. У тих випадках, коли пігмент в поверхневих шарах розріджений, має місце змішування сіро-блакитних і брунатних відтінків, що спричиняє появу різних варіантів змішаного кольору очей (Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В. Антропология. — М., 1991. — С. 187).

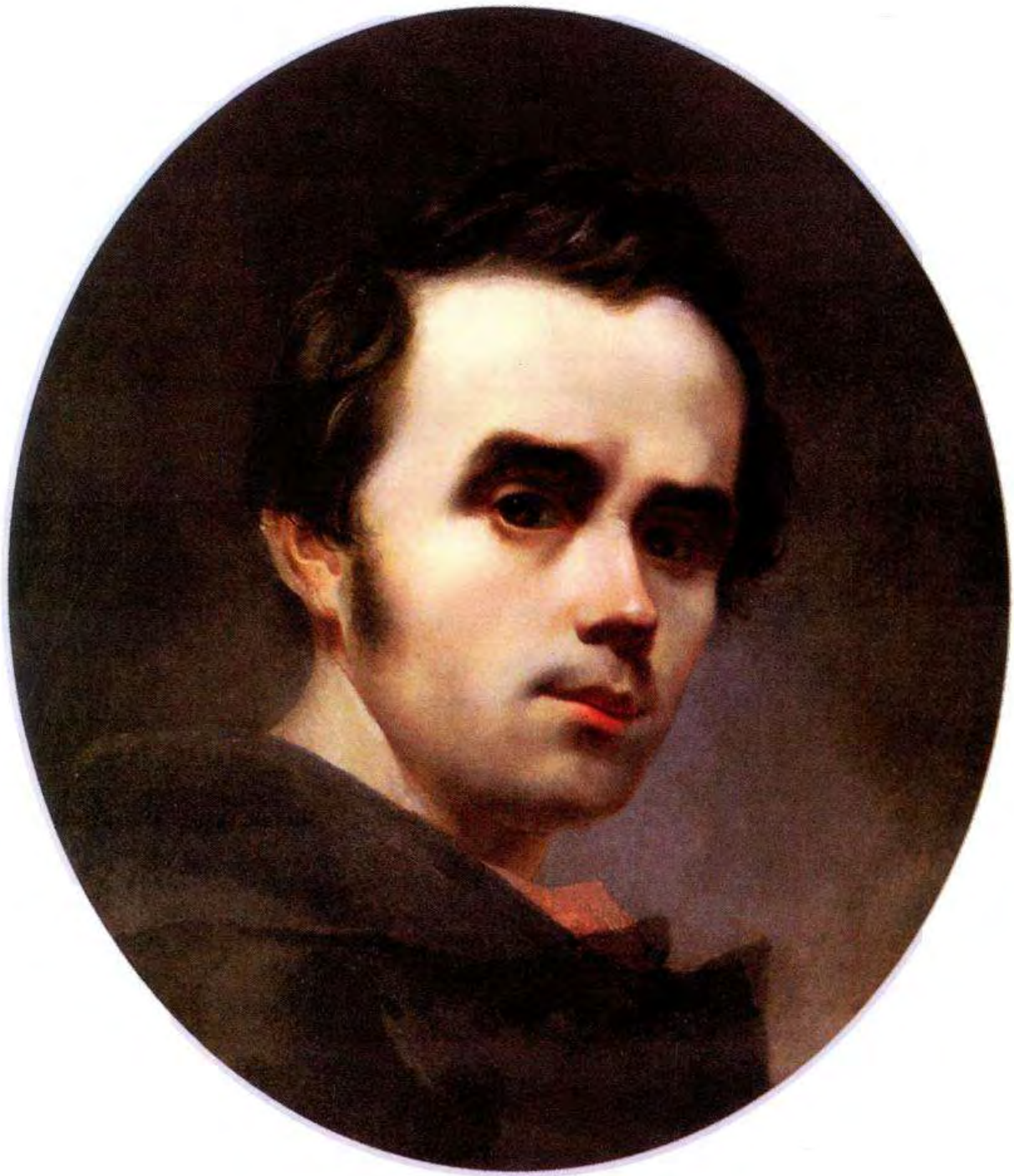
Київщини, Черкащини, Полтавщини, Півдня Чернігівщини, а також більшості районів Поділля і Слобожанщини. Ці регіони входять до ареалу центральної антропологічної смуги України, серед людної якої переважає брахікефалія, високий чи середній зріст, темна пігментація волосся і очей, пряма форма спинки носа, значний розвиток бороди тощо³⁰. Наведений комплекс ознак (тип) був неодноразово описаний в антропологічній літературі під різними назвами. П. Чубинський і Ф. Вовк називали його "українським"³¹, І. Раковський і С. Руденко — "альпо-адріяцьким"³², В. Дяченко — "центральноукраїнським"³³, Т. Алексеева — "придніпровським"³⁴. Стосовно ж окремих рис фізичного типу Т. Шевченка — відносно невисокого зросту, слабко вираженого надбрів'я, відсутності бодай натяку на розвиток складки верхньої повіки, то їх слід розглядати як індивідуальні відхилення від комплексу ознак, який переважає в Середній Наддніпрянщині. Такі відхилення є нормою для будь-якої антропологічної вибірки. Водночас їх можна пов'язати з карпатськими витоками предків Т. Шевченка по материнській лінії, що їх засвідчує дівоче прізвище його матері — Катерини Якимівни Бойко. Адже саме людної західної (карпатської) антропологічної зони властивий найнижчий в Україні зріст, різко виражена брахікефалія й менш масивне чоло, натомість складка верхньої повіки, яка доволі часто трапляється в Шевченковім краю, відсутня³⁵.

У сучасників зовнішність Т. Шевченка асоціювалася з візуальним образом типового українця. За словами К. Шрейдерса, поет "втілював правдивий тип українця"³⁶. "У високій, баранячій шапці, в довгій темносірій чумарці з довгим смушевим коміром Шевченко виглядав як справжній малорос, хохол" — писав із цього приводу І. Тургенев³⁷. Типово українська зовнішність Т. Шевченка, портрети й світлина котрого ще за життя з'явилися в оселях національної інтелігенції й простих трудівників, увиразнювала образ генія знедоленого народу, його пророка.

¹ Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. — К., 2003. — Т. 6. — С. 11.

² Автопортрети Тараса Шевченка. Упорядник і автор вступної статті Л. В. Владич. — К., 1973. — С. 7.

³ Момбеллі М. А. Записки // Спогади про Тараса Шевченка — К., 1982. — С. 175.

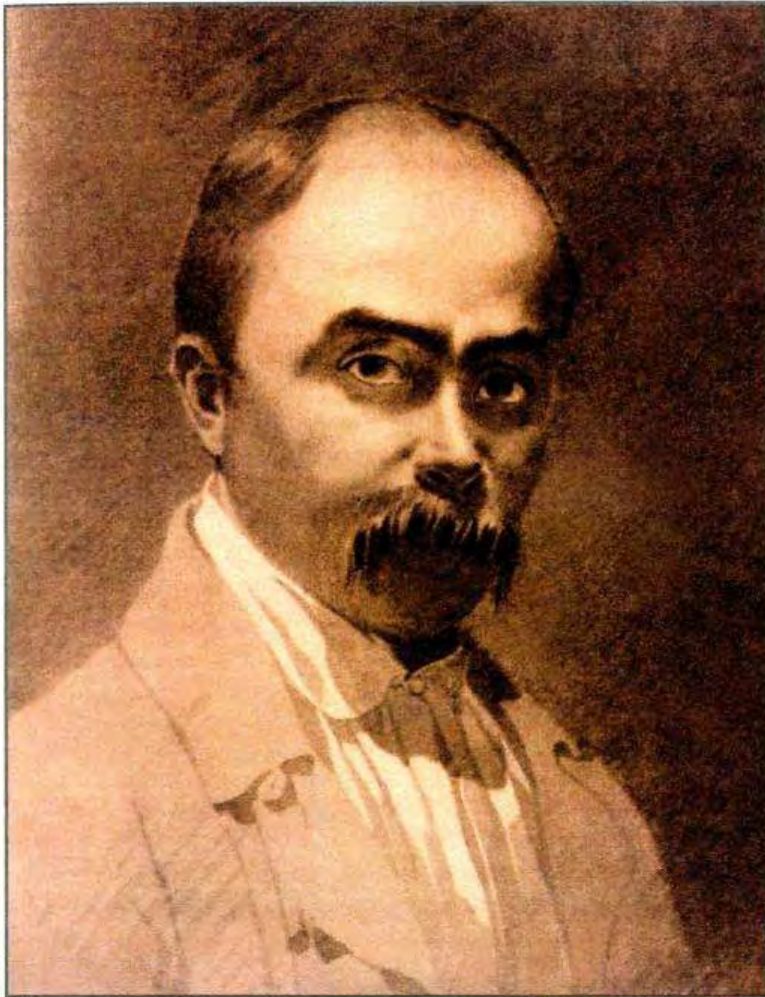
Автопортрет. 1840. Полотно, олія

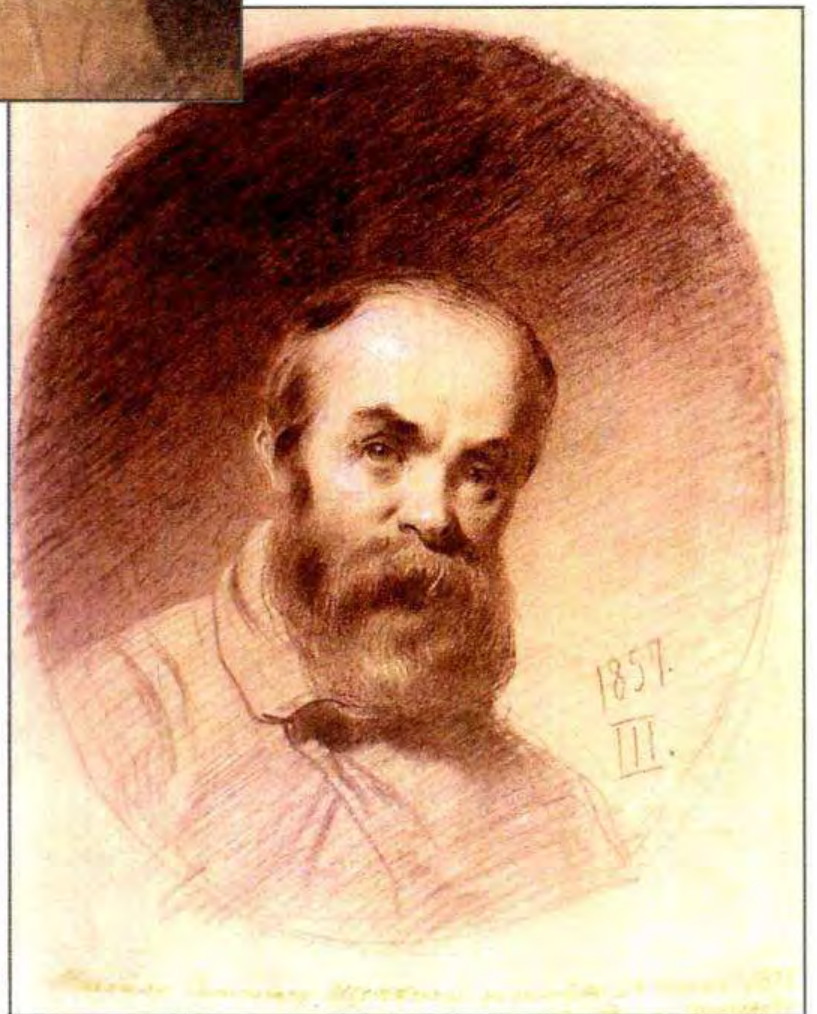
Автопортрет. 1845. Папір,
олівець

Автопортрет. 1847. Папір,
олівець

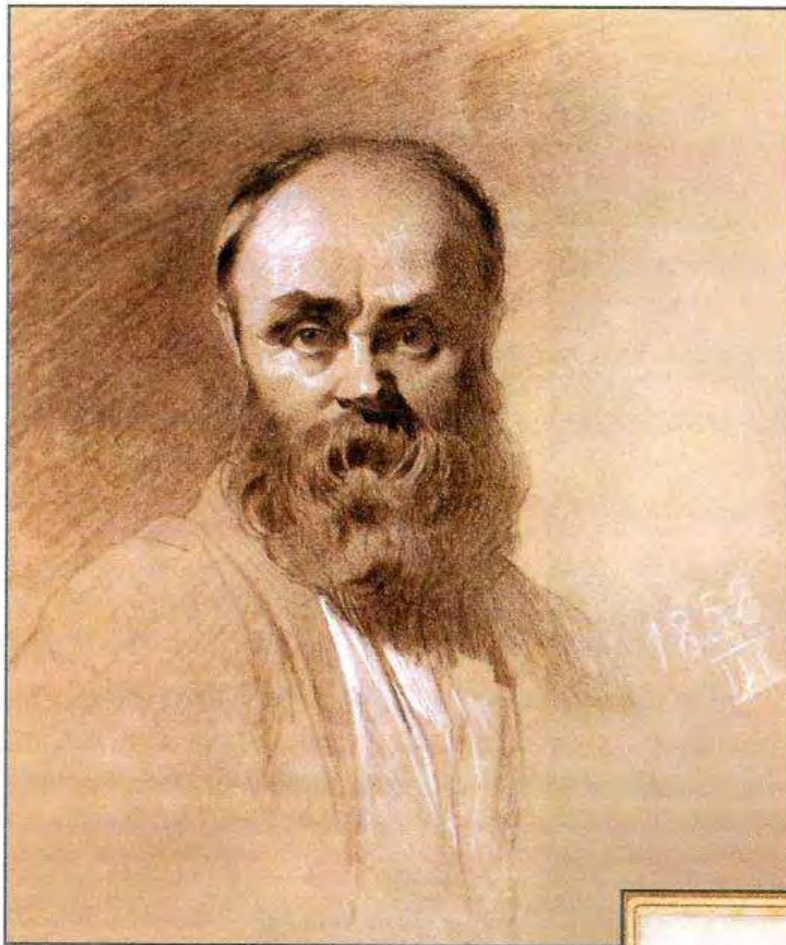

Автопортрет. 1849-1850. Папір,
сепія

Автопортрет. 1857. Папір,
італійський олівець

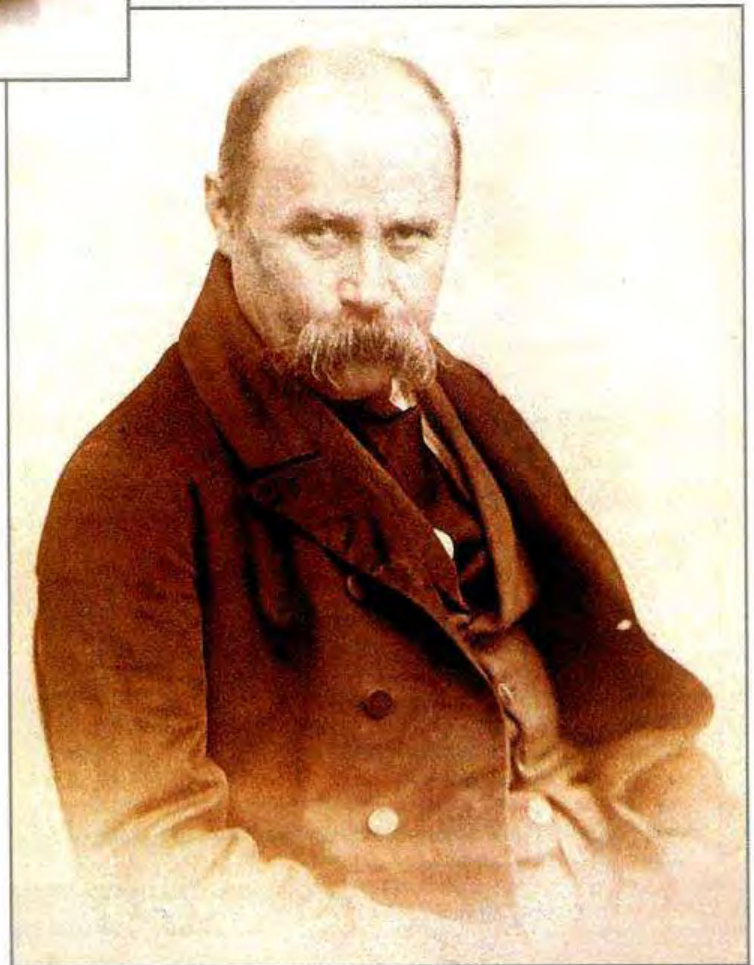
Автопортрет. 1858. Папір,
італійський та білий олівці

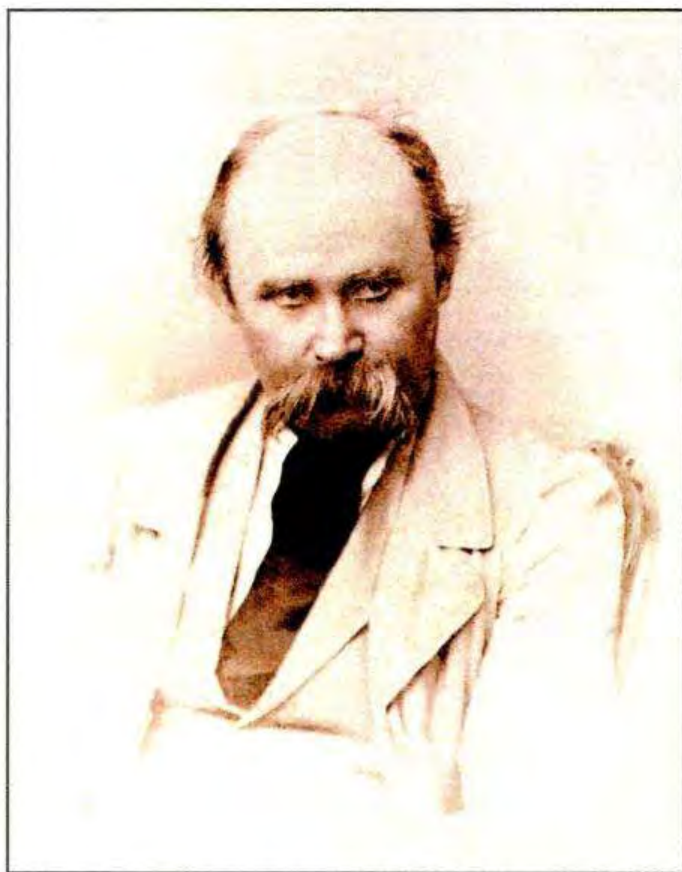
Невідомий фотограф. Портрет
Т. Шевченка. 1858. Санкт-
Петербург

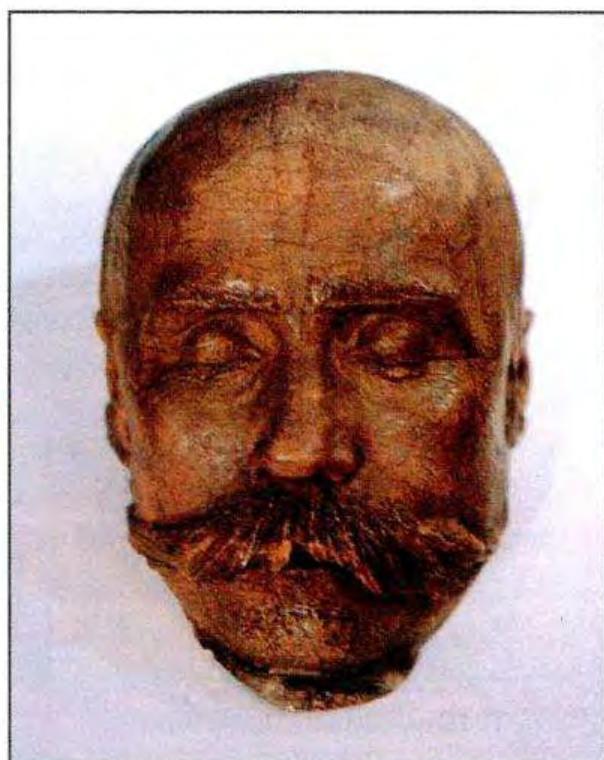
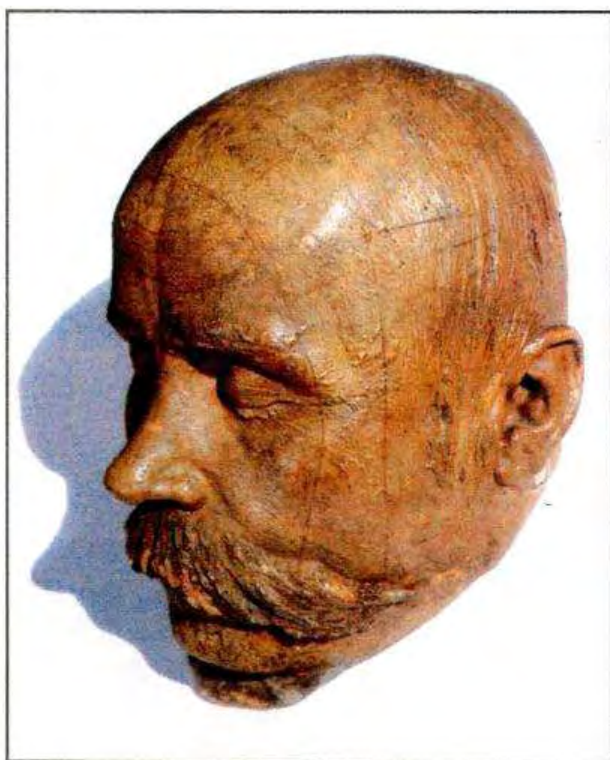
Генріх Денєр. Портрет
Т. Шевченка. 1859. Санкт-
Петербург

Микола Досс. Портрет
Т. Шевченка. 1860. Санкт-
Петербург

Людвіг Барклай (?). Портрет Т. Шевченка. 1860.
Санкт-Петербург

Петро Клодт. Посмертна маска Т. Шевченка.
1861. Тонований гіпс

Верещагін В. Шевченко на смертному одрі. 1861. Папір, літографія

⁴ Шевченко Тарас: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. — К., 1982. — С. 130.

⁵ Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах... — С. 38.

⁶ Шевченко Т. Твори в трьох томах. — К., 1963. — Т. 3. Журнал. Вибрані листи. — С. 252.

⁷ Автопортрети Тараса Шевченка... — С. 9.

⁸ В'язовський Г. А., Данилко К. Ю., Дузь І. М., Левченко М. О., Незвідський А. В., Несторенко В. З. Тарас Григорович Шевченко. Біографія. — К., 1963. — С. 238.

⁹ Родзевич А. И. Тарас Шевченко в Закарпатському краї: К тридцятилітній годовщині смерті поета (1961–1991) // Русская старина. — 1891. — № 5 — С. 442.

¹⁰ Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах... — С. 70.

¹¹ Там само.

¹² Шевченко Тарас: Документи та матеріали до біографії... — С. 263.

¹³ Раковський І. Антропологічна характеристика Шевченка // Сьогодні і минуле. Вісник українознавства. — Л., 1939. — Т. 3–4. — С. 78.

¹⁴ Дем'янов Г. П. Т. Г. Шевченко в Нижньому Новгороді (1957–1958) // Спогади про Тараса Шевченка... — С. 269.

¹⁵ Шевченко Т. Твори в трьох томах. — Т. 3. — С. 331.

¹⁶ Автопортрети Тараса Шевченка... — С. 21.

¹⁷ Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. — К., 2003. — Т. 5. — С. 168.

¹⁸ Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин. — К., 1998. — С. 62–67.

¹⁹ Тургенев І. С. Споминки про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка... — С. 335.

²⁰ Широцький К. Шевченкова наречена (Спомини про Т. Шевченка Ликери Яковлевої) // Спогади про Шевченка. — К., 1958. — С. 485.

²¹ Раковський І. Антропологічна характеристика Шевченка... — С. 82.

²² Костенко А. Шевченко в мемуарах. — К., 1965. — С. 30.

²³ Пантелеев Л. В. Из воспоминаний прошлого. — М.; Ленинград, 1934. — С. 171. Цікавою є вміщена на цій же сторінці спогадів Л. Пантелеева розлога ремарка, де йдеться про колір Шевченкових очей: "Несколько лет тому назад у меня с кем-то вышел спор, — какого цвета были глаза у Шевченка; ссылаясь на Репина, мой собеседник утверждал, что они были серые. Не полагаясь на свою память, я обратился к уважаемой Н. А. Белозерской, которая хорошо знала Тараса Григорьевича; она подтвердила моё воспоминание и при этом прибавила, что когда Шевченко был сильно возбужден или в гневе, то из его глаз точно искры сыпались".

²⁴ Микешин М. Воспоминания о Шевченко // Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. — М., 1962. — С. 315.

²⁵ Цит. за: Раковський І. Антропологічна характеристика Шевченка... — С. 82.

²⁶ Тургенев І. С. Споминки про Шевченка... — С. 427.

²⁷ Широцький К. Шевченкова наречена... — С. 485.

²⁸ Шевченко Тарас: Документи та матеріали до біографії... — С. 263.

²⁹ Морфология человека. — М., 1983. — С. 310.

³⁰ Сеґеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 110.

³¹ Чубинський П. П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1972. — Т. 7. — С. 36; Волков Хв. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — С. 36.

³² Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. — 1927. — Т. 26. — С. 210–211.

³³ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965. — С. 126.

³⁴ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 271.

³⁵ Сеґеда С. Зазнач. праця. — С. 113, 122.

³⁶ Дем'янов Г. П. Зазнач. праця. — С. 269.

³⁷ Тургенев І. С. Зазнач. праця. — С. 427.

The following article is written for the Shevchenkian encyclopedia that is going to be published in the Institute of Literature. Analyzing the poet's self-portraits, using the descriptions of T. Shevchenko's appearance by his contemporaries and the data received from his death mask, the article suggests the readers T. Shevchenko's anthropological type and explains its peculiarities.